

Sławomir Sadowski

Wojska obrony terytorialnej w polskim systemie obrony terytorialnej kraju w latach 1959–1989

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie zadań i organizacji wojsk terytorialnych w systemie obrony terytorialnej kraju (OTK) w latach 1959–1989. Na bazie historycznych doświadczeń autor prezentuje pogląd, że wojska terytorialne to tylko niewielki element większego systemu – obrony terytorialnej kraju. System OTK w warunkach współczesnej wojny stanowi istotne ogniwo obrony państwa obejmujące obronę powietrzną kraju, obronę lądową strefy pozafrontowej oraz obronę wybrzeża morskiego. Ponadto w jego skład wchodzi wszystkie instytucje, jednostki i urzędnicy wojskowe, które zapewniają efektywne działania bojowe wojsk operacyjnych własnych i sojuszniczych. W systemie obronnym państwa wojska obrony terytorialnej, zwykle słabiej wyposażone i uzbrojone oraz składające się z żołnierzy gorzej wyszkolonych, mogą stanowić jedynie uzupełnienie podstawowego segmentu obronnego państwa – wojsk operacyjnych.

Słowa kluczowe: obrona terytorialna, organizacja wojsk, system obrony terytorialnej kraju (OTK), system obronny państwa.

SUMMARY

THE POLISH TERRITORIAL DEFENSE SYSTEM IN THE YEARS 1959–1989

The aim of the article is to present the tasks and organization of territorial troops in the territorial defence system (OTK) of Poland in the years 1959–1989. Based on historical experience, the author prefigures the view that territorial

troops are only a small element of a larger system – territorial defence of the country. The OTK system in the conditions of modern war constitutes a significant element of state defence, including the air defence of the country, land defence of the zone beyond the front and defence of the sea coast. In addition, the OTK system includes all institutions, units and military devices that ensure effective combat operations of their own and allied operational troops. Territorial defence troops, usually less equipped and armed, and consisting of less-trained soldiers can only complement the basic defence segment of the state – operational troops.

Keywords: territorial defence, organization of troops, territorial defence system of the country, defence system of the state.

Po ukonstytuowaniu się ekipy rządowej po wyborach z 25 października 2015 r. zdominowanej przez Prawo i Sprawiedliwość, podjęła ona szereg głębokich zmian w systemie zarządzania państwem. System obrony Polski był szczególnie silnie krytykowany przez nową ekipę władzy jako przestrzeń głęboko zaniedbana, wymagająca pilnej i intensywnej zmiany. Minister Obrony Narodowej Antoni Macierewicz uznał, że fundamentem zwiększenia efektywności Wojska Polskiego będzie powołanie do życia wojsk obrony terytorialnej. W uzasadnieniu do nowelizacji „Ustawy o powszechnym obowiązku obrony RP” z 16 listopada 2016 r. stwierdzono:

Zmiana sytuacji geopolitycznej oraz geostrategicznej Polski postawiła przed nami ponownie pytanie o bezpieczeństwo Rzeczypospolitej Polskiej, w tym szczególnie o jej bezpieczeństwo militarne. Należy zauważyć, że budowa Wojsk Obrony Terytorialnej (WOT) jest w aktualnej sytuacji Rzeczypospolitej Polskiej jedynym w miarę szybkim, tanim i skutecznym sposobem odbudowy naszego bezpieczeństwa militarnego. Pierwszym krokiem w tym procesie byłaby ponowna redefinicja celów i zadań, które będą realizowane przez Wojska Obrony Terytorialnej. Celowe jest, zatem uzyskanie przez WOT zdolności operacyjnych do prowadzenia działań antykryzysowych i antyterrorystycznych w obronie bezpieczeństwa cywilnego oraz dziedzictwa kulturowego narodu polskiego. Jednocześnie jest konieczna budowa zdolności operacyjnych WOT do prowadzenia typowych działań zbrojnych w wymiarze lądowo-militarnym we współdziałaniu z wojskami operacyjnymi¹.

¹ *Uzasadnienie do Ustawy o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw z projektami aktów wykonawczych*, „Druk sejmowy nr 966 z 28 października 2016”, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/druk.xsp?nr=966> [dostęp: 22.04.2017].

Pojawia się więc pytanie, czy to założenie jest słuszne i czy przypadkiem nie następuje tu powrót do dawnych rozwiązań organizacyjnych, które w przeszłości istniały w Wojsku Polskim i nie do końca okazały się one efektywne? Warto przypomnieć system obrony terytorialnej kraju istniejący w Polsce od początku lat 60. do schyłku 80. XX wieku, w ramach którego funkcjonowały oddziały i pododdziały obrony terytorialnej, tworzone na potrzeby obrony województw i powiatów w rzeczonym okresie.

Geneza systemu obrony terytorialnej kraju na przełomie lat 50. i 60.

Do I wojny światowej obszar działań militarnych w czasie wojny wyznaczany był przez zasięg środków walki oraz zdolności marszowe wojsk. W konsekwencji wojna dotykała niewielką część terytorium wojujących państw i obejmowała tylko te obszary, do których docierały oddziały wojskowe. Sytuacja zmieniła się zdecydowanie z chwilą rozwinięcia frontów szerokich na kilkaset kilometrów, które, przesuając się jak walec, dewastowały ogromne obszary². Jednak znacznie ważniejszym czynnikiem, który poszerzał obszar wojny było utworzenie lotnictwa bombowego³. W czasie II wojny światowej użyto pierwszych dalekosiężnych pocisków raketowych, których zasięg rażenia po wojnie szybko stał się praktycznie nieograniczony⁴. Nowe środki przenoszenia ognia zyskały potężną siłę rażenia wraz ze skonstruowaniem i rozwojem broni jądrowej, która w latach 50. stała się głównym czynnikiem zagrożenia światowego⁵. Wyposażenie armii mocarstw w nowe środki walki zrodziło nową wizję wojny, którą scharakteryzowano następująco:

² J. Orzechowski, *Dowodzenie i sztaby*, t. 2: *Od schyłku XIX wieku do końca I wojny światowej*, Warszawa 1975, s. 342-343.

³ Już w czasie I wojny światowej przeprowadzano naloty powietrzne na obiekty rozmieszczone w głębi terytorium walczących stron. 23 września 1914 r. brytyjskie samoloty zbombardowały bazy zeppelinów w Düsseldorfie i Kolonii. Było to pierwsze bombardowanie zaplecza frontu w dziejach. 19 stycznia 1915 r. Niemcy przeprowadziły pierwszy nalot bombowy na Anglię, wtedy to od bomb na wybrzeżu Norfolk zginęły cztery osoby cywilne. M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003, s. 106 i 145.

⁴ Szerzej: T. Burakowski, A. Sala, *Rakiety bojowe 1900–1970*, Warszawa 1974; J. Drzewiecki, T. Pióro, *Problemy rozwoju sztuki wojennej*, Warszawa 1956, s. 10.

⁵ O potędze broni jądrowej polska opinia publiczna dowiedziała się, oprócz artykułów propagandowych, u schyłku lat 50. i początku lat 60. z prac: P.E. Jacquot, *Zagadnienia strategii Zachodu. Strategia peryferyjna a bomba atomowa*, Warszawa 1957; F.O. Miksche, *Uwaga: broń atomowa: niektóre problemy sztuki wojennej*, przedm. J. Gerhard, Warszawa 1958; A.P. Głuszko, L.K. Markow, L.P. Pilugin, *Broń atomowa i obrona przeciwatomowa*, Warszawa 1959; S. Probulski, *Fizyczne podstawy broni jądrowej*, Warszawa 1961.

Punkt ciężkości całej walki zbrojnej przesunie się w tych warunkach ze strefy styczności bojowej stron, jak to było w wojnach minionych, w głąb rozmieszczenia przeciwnika, włączając najodleglejsze rejony. W wyniku tego wojna nabierze niespotykanego dotychczas rozmachu przestrzennego⁶.

W konsekwencji obronę należało organizować nie tylko w pasie działań bojowych, lecz również na zapleczu frontu.

Zasadniczą kwestią były różne sposoby postrzegania tej obrony. O ile działania na linii frontu w dalszym ciągu postrzegano jako walkę zbrojną toczoną na styku wojsk, to zaplecze wymagało zupełnie innych form obrony. Do zasadniczych form zaliczono obronę przeciwlotniczą i przeciwrakietową kraju, likwidację skutków uderzeń jądrowych, zwalczanie grup dywersyjno-rozpoznawczych oraz desantów morskich i powietrznych, utrzymanie przejezdności szlaków komunikacyjnych itp. W konsekwencji powstała potrzeba obrony obszaru państwa, którą w Polsce nazwano obroną terytorialną kraju. Za sprawą Bolesława Chochy tę konieczność rozdzielenia sił militarnych państwa nazwano frontami: zewnętrznym, gdzie działania prowadziły wojska operacyjne i wewnętrznym, za który odpowiedzialność ponosiły wojska obrony terytorialnej kraju⁷.

Problematykę obrony wnętrza kraju podjął już w trzeciej dekadzie XIX w. de Lambel w pracy: *Considérations sur la défense des Etats d'après le système militaire actuel de l'Europe*⁸, jednak szersza debata na ten temat rozwinęła się w różnej skali w wielu krajach po I wojnie światowej i została szczególnie przyśpieszona w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu⁹. W okresie międzywojennym

⁶ *Strategia wojenna*, W.D. Sokołowski (red.), Warszawa 1964, s. 258.

⁷ B. Chocha, *Obrona Terytorialna Kraju*, Warszawa, wyd. I: 1965, s. 5-17. Bolesław Chocha (1923–1987) – polski dowódca, publicysta i teoretyk wojskowości, generał dywizji Wojska Polskiego, szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (1968–1973), działacz polityczny i społeczny. W 1940 r. wraz z rodziną deportowany do Kazachstanu. W 1943 r., wstąpił ochotniczo do 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. Walczył pod Lenino. W 1944 r. ukończył Oficerską Szkołę Piechoty w Riazaniu, do końca wojny w szkolnictwie wojskowym. W 1951 r. ukończył Akademię Sztabu Generalnego w Warszawie, gdzie jako wykładowca służył do 1957 r. W latach 1957–1960 współorganizator i pierwszy dowódca 6. Pomorskiej Dywizji Powietrznodesantowej, następnie zastępca szefa Sztabu Generalnego, a od 1965 r. jego szef. W latach 1973–1978 komendant Akademii Sztabu Generalnego. Generał brygady z 1960 r., generał dywizji z 1965, w 1979 r. przeniesiony w stan spoczynku. Autor książek, m.in. *Obrona terytorium kraju, Rozważania o taktyce, Rozważania o sztuce operacyjnej, Wojna i doktryna wojenna* oraz licznych publikacji w tematycznych czasopismach wojskowych. W latach 1968–1975 zastępca członka Komitetu Centralnego PZPR (1968–1975). J. Królikowski, *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. I, Toruń 2010.

⁸ Paris 1824.

⁹ E.R. Dupuy, *Civilian Defense of the United States*, New York 1942; *Civilians at War*, Washington 1944; *Civil Service in Wartime*, Leonard D. White (red.), Chicago 1945.

dyskutowano zwłaszcza nad organizacją obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej¹⁰. Po II wojnie światowej niezwykle interesujące analizy na temat obrony terytorialnej prowadzono w Szwecji, która jako kraj neutralny, leżący pomiędzy dwoma blokami, musiała wypracować własny system obronny, działający wyłącznie na własnym terytorium. Kompleksowy opis takiej obrony zaprezentowano w pracy: *Hur vi försvarar vart land: en bok om Sveriges totalförsvar-Armen Marinen, Flygvapnet: frivilligförsvaret med Hemvärnet, Ebu-och Lotta-rörelsen m fl. De civila försvarsgrenarna*, t. 1 i 2, Gunnar Berggren (red.), Malmö 1959.

Do 1956 r. polska myśl i praktyka wojskowa były w stanie głębokiej zapaści i polegały zasadniczo na transferowaniu na grunt polski radzieckich wzorów. W szerszym zakresie do doświadczeń innych armii zaczęto sięgać po 1956 r., kiedy to na rynku ukazały się liczne publikacje wojskowych armii zachodnich. Szczególną wagę w upowszechnianiu wśród oficerów doświadczeń wojennych państw zachodnich odegrał wydawany w latach 1958–2000 kwartalnik „Wojskowy Przegląd Zagraniczny”. Czasopismo to koncentrowało się na prezentowaniu strategii, sztuki operacyjnej, taktyki oraz organizacji wojsk obcych. Problematyka wojsk obrony terytorialnej innych państw nie była specjalnie eksponowana. W Polsce próbę analizy systemów obrony terytorialnej państw zachodnich podjął: M. Kowalik, *Główne problemy obrony terytorialnej w państwach zachodnich*, Stara Miłosna 1974; tenże, *Obrona terytorialna w niektórych europejskich państwach kapitalistycznych*, Warszawa 1973. Można więc powiedzieć, że doświadczenia zachodnie nie stanowiły zbyt wielkiej inspiracji dla polskiego systemu OTK.

System ten w niewielkim stopniu budowany był na wzorach radzieckich lub innych krajów sojuszniczych, gdyż w państwach bloku sowieckiego ten rodzaj obrony nie został wyodrębniony jako wyspecjalizowana część sił zbrojnych. W praktyce jedynie w Polsce u schyłku lat 50. rozpoczęto organizację systemu obrony terytorialnej, czyli formacji przeznaczonych do obrony przestrzeni pozafrontowej. Mimo tego oryginalnego rozwiązania, organizacja i funkcjonowanie tej części sił zbrojnych nie znalazły pełniejszego odzwierciedlenia w literaturze, chociaż kwestię tę zaczęto opisywać niemal z chwilą rozpoczęcia organizacji systemu

¹⁰ Fundamentalny charakter w debacie o obronie powietrznej kraju miały w okresie międzywojennym prace: H.F. Dentz, *Comment se défendre contre les avions: Petit guide pratique? l'usage des troupes de toutes armes*, Paris 1928; E.B. Ashmore, *Obrona przeciwlotnicza*, [przetł. i wstępem zaopatrzył Marian Romeyko], Warszawa 1937; T. Szybel, A. Kiciński, *Krótkie wiadomości z lotnictwa, OPL i OPGaz*, wyd. 5, Poznań ok. 1933; S. Abzołtowski, *O niebezpieczeństwie lotniczym i obronie przeciwlotniczej kraju*, wyd. 3 popr. i uzup., Warszawa 1937; M. Jurecki, *Podręcznik obrony przeciwlotniczej*, Warszawa 1936; Z. Bartel, *Pogadanki z obrony przeciwlotniczej*, Warszawa 1935; E. Szerłaż, *Zbiór wiadomości z O [chrony] P [przeciw] L [otniczej] i O [chrony] P [przeciw] G [azowej] z uwzględnieniem zasad organizacji O [chrony] P [przeciw] L [otniczej]*, wyd. 2, Warszawa 1938.

OTK, a najważniejszą pracą była wspomniana już publikacja jednego ze współtwórców systemu, gen. Bolesława Chochy¹¹. Książka prezentowała genezę i ogólną koncepcję systemu, ale zapewne ze względu na ograniczenia cenzury wojskowej brak w niej opisu jego struktur organizacyjnych, wykazu jednostek itp.

Po 1990 r. systemem obrony terytorialnej kraju zajęli się także historycy wojska okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Obronę powietrzną kraju bardzo rzetelnie na podstawie źródeł archiwalnych opracował Adolf Stachula¹². Problematyka ta znajduje także odzwierciedlenie w wielu publikacjach dotyczących wojsk lotniczych obrony powietrznej kraju, sił radiotechnicznych i artylerii oraz raket przeciwlotniczych¹³.

Znacznie skromniej opracowana jest historia systemu OTK w wojskach lądowych. Należy jednak podkreślić publikacje Jerzego Kajetanowicza¹⁴, Tadeusza Banaszka¹⁵, Michała Trubasa¹⁶ i Sławomira Sadowskiego¹⁷. Także rola Marynarki Wojennej w systemie obrony terytorialnej kraju, zwłaszcza w obronie wybrzeża nie doczekała się opracowania monograficznego. Jednak problematyka ta została uwzględniona m.in. w pracach: Jerzego Przybylskiego, Wojciecha Zawadzkiego i innych dotyczących głównie Marynarki Wojennej lub Pomorskiego Okręgu Wojskowego¹⁸.

¹¹ B. Chocha, op. cit., Warszawa, wyd. I: 1965; wyd. II: 1967, wyd. III: 1974.

¹² A. Stachula, P. Kuryś, *Rozwój i doskonalenie Wojsk Obrony Powietrznej Kraju*, [w:] *Rozwój Ludowego Wojska Polskiego w latach 1956-1980*. Dzieło 2., rozdz. 12, Warszawa 1986; Idem, *Powstanie i rozwój organizacyjny wojsk obrony powietrznej kraju w latach 1950-1980*, „Zeszyt Naukowy. Wyższa Oficerska Szkoła Radiotechniczna im. kpt. Sylwestra Bartosika – numer specjalny”, Jelenia Góra 1985; Idem, *Rozwój Wojsk Radiotechnicznych Wojsk Obrony Powietrznej Kraju (1950-1985)*, Jelenia Góra 1985.

¹³ J. Ginowicz, Z. Kuśmierk, B. Peikert, A. Stachula, K. Walkowiak, *60 lat Wojsk Radiotechnicznych. Zarys historii*, Warszawa 2011; *Polskie lotnictwo wojskowe 1945-2010: rozwój, organizacja, katastrofy lotnicze*, J. Zieliński (red.), Warszawa 2011; T. Kmiecik, *Polskie lotnictwo wojskowe 1945-1962*, Warszawa 2001 i in.

¹⁴ J. Kajetanowicz, *Wojska Obrony Terytorialnej Kraju w systemie bezpieczeństwa Polski w latach 1959-1989*, „Poligon” 2013, nr 2, s. 2-13; Idem, *Wojska Lądowe Obrony Terytorialnej Kraju w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1959-1989*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2008, nr 4.

¹⁵ T. Banaszek, *Obrona Terytorialna Kraju w województwie kieleckim (1963-1975). Organizacja i działalność*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2013, nr 2, s. 213-230; Idem, *Kielecki Pułk Obrony Terytorialnej w latach 1963-1975*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2012, nr 4, 145-157.

¹⁶ M. Trubas, *Płocki batalion obrony terytorialnej (1966-1972)*, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, 2016, nr 1, s. 10-19.

¹⁷ S. Sadowski, *Pomorski Okręg Wojskowy w latach 1945-1981. Przemiany organizacyjne i modernizacja techniczna*, Toruń 1997, s. 400-402 i 450-461.

¹⁸ J. Przybylski, *Marynarka Wojenna PRL w latach 1956-1980: studium historyczno-wojskowe*, cz. 1-3, Gdynia 1988; Cz. Ciesielski, W. Pater, J. Przybylski, *Polska Marynarka Wojenna 1918-1980. Zarys dziejów*, Warszawa 1992; *Baterie Artylerii Stałej*, „Morza, Statki i Okręty” 1998, nr 3.

Biorąc powyższe pod uwagę, warto więc podjąć próbę opisu polskiego systemu obrony terytorialnej kraju w okresie przynależności Polski do Układu Warszawskiego. Współpraca militarna państw bloku sowieckiego w latach 1945–1955 polegała na pełnej zależności armii tych państw od dowództwa Armii Radzieckiej. Zjawisko to szczególnie widoczne było w Wojsku Polskim, gdzie od 1949 r. ponownie niemal całe kierownictwo sił zbrojnych zostało przejęte przez oficerów sowieckich z marszałkiem Konstantym Rokossowskim na czele, jako Ministrem Obrony Narodowej¹⁹. Poczucie kolonialnej wręcz zależności było w społeczeństwie polskim bardzo silne, co skutkowało niskim poziomem akceptacji władzy. Po XX Zjeździe KPZR w 1956 r., gdy oficjalnie skrytykowano zbrodnie stalinizmu, narastała potrzeba głębokiej zmiany w całym systemie państwowym, w tym także w wojsku. Pierwszym krokiem na drodze zmiany sytuacji w wojsku było odesłanie oficerów sowieckich do ZSRR, uregulowanie zasad stacjonowania wojsk sowieckich w Polsce oraz próba zmiany relacji wojskowych pomiędzy obu państwami²⁰.

Jak wspomniano, system nadzoru i kontroli władz sowieckich nad Wojskiem Polskim (WP) w latach 1949–1956 polegał praktycznie na bezpośrednim kierowaniu nim przez funkcjonariuszy obcego mocarstwa. Powołanie w 1955 r. do życia Układu Warszawskiego tylko pozornie zmieniło system zależności, gdyż realny wpływ przedstawicieli Polski w tej organizacji był znikomy²¹. Po „przełomie październikowym” nowe kierownictwo Polski, na czele z Władysławem Gomółką oraz Marianem Spychalskim jako ministrem obrony narodowej, dążyło do zwiększenia zakresu niezależności od ZSRR. Szeroko opisano to w literaturze, więc warto tylko wspomnieć, że zwolennikiem zwiększenia niezależności WP we wspólnym systemie obrony bloku sowieckiego był Marian Spychalski, w 1963 r. mianowany marszałkiem Polski²².

Prócz kwestii niezależności politycznej, konieczność zmian wojskowych relacji polsko-radzieckich po 1956 r. wymuszało planowanie strategiczne na zachodnim

¹⁹ O roli oficerów sowieckich w WP: E. Nalepa, *Oddani partii Lenina i Stalina: czerwoarmiści w Wojsku Polskim 1943–1968*, Piotrków Trybunalski 2014.

²⁰ *Umowa o statusie prawnym wojsk radzieckich czasowo stacjonujących w Polsce z 17 grudnia 1956 r.*, DzU z 1957, nr 29, poz. 127.

²¹ T. Pióro, *Armia ze skazą*, Warszawa 1994, s. 224–226. Autor książki był pierwszym przedstawicielem WP przy dowództwie Układu Warszawskiego w latach 1956–1958.

²² W bloku sowieckim wojskowy stopień marszałka był w zasadzie zastrzeżony dla oficerów Armii Radzieckiej, co pozwalało na podkreślanie ich zwierzchności nad armiami sojuszniczymi także w wymiarze czysto wojskowym. Wszyscy głównodowodzący armiami „sojuszniczymi” w latach 1949–1990 byli niżsi stopniem wojskowym od czołowych dowódców Armii Radzieckiej, na czele z ministrem obrony ZSRR. Jedynym, którego mianowano na stopień marszałka w armiach sojuszniczych, był Marian Spychalski, co przynajmniej formalnie czyniło go równym marszał-

kierunku strategicznym. Kierownictwo Układu Warszawskiego, a właściwie sowiecki Sztab Generalny, wymagał od swoich sojuszników, na podstawie tzw. rekomendacji, określonych sił i środków, które stanowiły tylko część potencjału wojskowego tych państw. W efekcie na kierunku strategicznym główną siłę stanowiły wojska sowieckie rozmieszczone na terenie NRD, Polski oraz w zachodnich okręgach wojskowych Armii Radzieckiej (Białoruski, Zakarpacki, Kijowski, Leningradzki). Siły te wzmacniały wspomniane już wydzielone wojska armii sojusznicznych. Ten układ organizacyjny wymuszał wielkie ruchy wojsk, polegające na przegrupowaniu sił z ZSRR w strefę działań frontowych na terenie Niemiec oraz zagospodarowanie w sensowny sposób pozostałych wojsk sojuszników. Rosjanie nie zdradzali sojusznikom swoich planów strategicznych, tym samym kierownictwa państwowe i wojskowe w niewielkim stopniu orientowały się, gdzie będą wykorzystywane ich siły operacyjne oraz jakie zadanie miałyby realizować w warunkach wojny²³.

Jak domniemano, na bazie Wojska Polskiego Rosjanie planowali utworzenie trzyarmijnego frontu, który byłby użyty na nadmorskim kierunku operacyjnym. Był to około 200-kilometrowej szerokości pas wzdłuż Bałtyku, biegnący przez Polskę, NRD, RFN, i dalej do Danii i Holandii. Założenie to potwierdzają ćwiczenia prowadzone na Pomorzu w latach 1950–1956, brak natomiast międzypaństwowych porozumień polityczno-wojskowych, które regulowałyby relacje sojusznicze, w tym sposób i skalę wykorzystania polskich sił wojskowych na Środkowo-europejskim Teatrze Działań Wojennych²⁴.

Dążenie do względnej niezależności politycznej od ZSRR oraz konieczność wypracowania mechanizmów współpracy wojskowej zaowocowało uzgodnieniami polsko-radzieckimi, których skutkiem było określenie wielkości sił i środków polskich wojsk operacyjnych na wypadek wojny oraz innych zadań militarnych dla Polski, które w przyszłości zaowocują powstaniem struktur wojsk OTK. Według Tadeusza Tuczapskiego²⁵, szefa Zarządu Operacyjnego Sztabu Generalnego WP w latach 1960–1963:

---

kom radzieckim. J. Królikowski, *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. II, Toruń 2010, s. 499.

²³ F. Puchała, *Budowa potencjału bojowego Wojska Polskiego 1945–1990. Obszary szpiegowskich działań*, Warszawa 2013, s. 24 i n.

²⁴ J. Kajetanowicz, *Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa państwa 1945–2010*, Częstochowa 2012, s. 23–25.

²⁵ Tadeusz Tuczapski (1922–2009) generał broni Ludowego Wojska Polskiego, od 1960 r. należący do najściślejszej elity wojskowej. W wojsku od 1944 r., walczył w składzie I Armii WP, ranny w walkach o Berlin. W latach 1945–1960 służył w jednostkach i dowództwach artylerii, jednocześnie kształcąc się m.in. w Akademii Sztabu Generalnego ZSRR. W wieku 35 lat mianowany na stopień generała brygady. W 1963 r. mianowany zastępcą szefa Sztabu Generalnego WP ds. operacyjnych, od 1965 r. szef Inspektoratu Szkolenia, a od 1968 r. Główny Inspektor

Do momentu mojego przyścia do Sztabu Generalnego na stanowisko szefa Zarządu Operacyjnego, oprócz ćwiczeń, które miały miejsce w 1960 r., praktycznie żadnego planowania nie było. To wszystko było na takich zasadach, że trzeba coś zrobić, pomożemy, zrobimy. Pierwszym człowiekiem, który zaczął udowadniać, że dalej tak być nie może, był Spychalski, zwłaszcza po doświadczeniach Kuby i Berlina. (...) Proszę pamiętać, że w momencie, kiedy powstał problem Berlina, to oni [Rosjanie] stanęli przed faktem, że trzeba będzie najprawdopodobniej te okręgi wschodnie przerzucić do NRD. Bo wojna może mieć miejsce. Wtedy pamiętam wyjechałem do Mińska i tam się rozpoczęła cała awantura. Bo jakie drogi? A jak wyglądają sprawy paliwa? Części zamiennych? Przecież trzeba przejść tymi czołgami, tym wszystkim przez całą Polskę – to 700, 800 km. A jeszcze głębia tych okręgów: Bałtyckiego, Mińskiego i Karpackiego – to jest też kilkaset kilometrów. (...) I dopiero po tym oni [Rosjanie] doszli do wniosku, że jest po prostu potrzebna rozbudowa Teatru Działań Wojennych, to znaczy trzeba przedstawić swoje prośby, rekomendacje, co trzeba w tym kraju naszym polskim robić, a poza tym, że trzeba się też w to włączyć, bo my dla nich nie będziemy przygotowywać paliwa, my dla nich nie będziemy przygotowywać części zamiennych, bo to nie nasza sprawa. Przygotujemy drogi, mosty, gdzie będzie potrzeba. Później myśleliśmy tymi kategoriami, że przechodząc przez Wisłę, przez Odrę to trzeba tworzyć specjalne Jednostki Obrony Terytorialnej, które będą zabezpieczały możliwość do przejścia, ale nie tylko im. (...) Dopiero na początku lat sześćdziesiątych po raz pierwszy usiedliśmy do jakiegoś konkretnego planowania, do jakiegoś planu operacyjnego²⁶.

W ramach tych działań zdefiniowano zadania dla wojsk obrony terytorialnej, które stały się częścią większej zmiany struktury organizacyjnej armii. Miała być ona elementem ułożenia relacji obronnych z ZSRR na innych, bardziej równoprawnych zasadach. Podstawową kwestią było dążenie do wywiązania się z koalicyjnych zobowiązań wobec ZSRR i innych państw socjalistycznych, przy jednoczesnym zachowaniu w miarę suwerennej kontroli militarnej nad własnym

---

Szkolenia – wiceminister ON. W latach 1971–1987 Główny Inspektor Obrony Terytorialnej, jednocześnie szef Obrony Cywilnej i sekretarz Komitetu Obrony Kraju, wiceminister obrony narodowej. Współautor stanu wojennego. W 1987 r. z nieznanych przyczyn popadł w niełaskę u gen. W. Jaruzelskiego i przeniesiony został do dyspozycji ministra ON, pełnił funkcję prezesa Zarządu Głównego Ligi Obrony Kraju. Służbę wojskową zakończył 28 maja 1991 r. M. Jędrzejko, M. L. Krogulski, M. Paszkowski, *Generałowie i admirałowie III Rzeczypospolitej, 1989–2002*, Warszawa 2002, s. 35-36.

²⁶ Rozmowa z generałem Tadeuszem Tuczapskim, „Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact Oral History Interviews with Polish Generals”, s. 5; http://jerzy.poksinski.com/wp-content/uploads/2017/12/Tadeusz_Tuczapski.pdf [dostęp: 20.06.2017].

terytorium. Konsekwencją tego było wypracowanie systemu kierowania obronnością państwa oraz podział sił zbrojnych na dwa autonomiczne segmenty – wojska operacyjne oraz wojska obrony terytorialnej kraju.

Wojska te nie miały swojego odpowiednika w innych krajach bloku sowieckiego i stanowiły oryginalne polskie doświadczenie, którego inicjatorem był u schyłku lat 50. gen. Marian Spychalski²⁷. W wymiarze praktycznym koncepcja organizacyjna obrony terytorialnej kraju została przygotowana w sekretariacie Komitetu Obrony Kraju oraz w Sztapie Generalnym WP. W latach 1959–1965 funkcje te zespolone były personalnie osobą gen. broni Jurija (Jerzego) Bordziłowskiego²⁸, który był inicjatorem Planu Operacyjnego OTK, zmian w strukturach organizacyjnych wojska na wypadek wojny oraz planów rozwoju WP w latach 1959–1965²⁹.

²⁷ Rozmowa prof. J. Poksińskiego i płk. S. Czmura z generałem Antonim Jasińskim, *Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact. Oral History Interviews with Polish Generals*, Warszawa 3 marca 2000, s. 34-36; http://jerzy.poksinski.com/wp-content/uploads/2017/12/Antoni_Jasinski.pdf [dostęp: 21.03.2007]. Marian Spychalski, działacz ruchu komunistycznego, wysokiej rangi wojskowy i działacz państwowy w PRL. Urodził się w 1906 r. w Łodzi, studiował na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, po ukończeniu studiów zrobił karierę w zawodzie, którą zakłóciło związanie się z ruchem komunistycznym. W czasie II wojny światowej czynny w lewicowych, komunistycznych i komunistycznych organizacjach konspiracyjnych. Odegrał dużą rolę w kształtowaniu WP w latach 1945–1949, kiedy pełnił funkcję wiceministra ON. Konflikty z czasów wojny były jedną z przyczyn usunięcia go z niwy państwowej i aresztowania w 1950 r. Rehabilitowany i przywrócony do służby na stanowisko szefa Głównego Zarządu Politycznego, wkrótce mianowany ministrem ON, które pełnił w latach 1956–1968. Odwołany z funkcji po niejednoznacznej postawie wobec czystki antysemitkiej w wojsku i kraju w latach 1967–1968. Mianowany na „dekoracyjne” stanowisko Przewodniczącego Rady Państwa. Po „wydarzeniach grudniowych” w 1970 r. przestał odgrywać istotniejszą rolę polityczną w kraju. Zmarł w 1980 r. Wielu historyków uważa, że mimo braku systematycznego wykształcenia wojskowego, posiadał wizję rozwoju armii w konkretnych warunkach międzynarodowych, politycznych i ekonomicznych. W literaturze funkcjonuje też opinia, że był neurastenicznym histerykiem, raczej szkodzącym armii. J. Królikowski, *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. M-S, Toruń 2010, s. 495-501.

²⁸ Gen. J. Bordziłowski (1900–1983) był jednym z ostatnich generałów sowieckich w WP. Do 1956 r. pełnił funkcję szefa Wojsk Inżynieryjnych WP, a po przesileniu „październikowym” 1956 r. i odesłaniu oficerów sowieckich do ZSRR, objął funkcję szefa Sztabu Generalnego WP, którą pełnił do 1965 r. Ostatnie trzy lata służby w WP spędził na stanowisku Głównego Inspektora Szkolenia – wiceministra ON. W WP zaliczano go do grupy oficerów radzieckich bardziej kulturalnych, dobrze przygotowanych do pełnionych funkcji wojskowych. W Armii Czerwonej od 1919 r., od początku w saperach. Po rewolucji został żołnierzem zawodowym i w ACz zrobił karierę, mimo represjonowania w latach 30. Dowodził jednostkami i formacjami saperскими w czasie II wojny światowej. Gen. lejtnant z 1942 r. (gen. dyw. 1945, gen. broni – 1954). Od września 1944 r. szef saperów I. AWP, po wojnie szef (dowódca) Wojsk Inżynieryjnych WP do 1956 r. W 1968 r. wyjechał do ZSRR, zmarł w Moskwie. Autor wspomnień: *Żołnierska droga*, Warszawa, wyd.: 1970, 1972, 1974, 1979.

²⁹ L. Kowalski, *Komitet Obrony Kraju (MON – PZPR – MSW)*, Warszawa 2011, s. 207.

W 1965 r. na czele systemu OTK MON stanął gen. dyw. Grzegorz Korczyński³⁰, osoba bardzo kontrowersyjna, słabo przygotowana pod względem wojskowym do pełnienia kierowniczych funkcji w wojsku, acz wysoce ceniona przez Władysława Gomułkę, który przeforsował jego powrót do armii jesienią 1956 r. i wyniesienie na eksponowane stanowiska, w tym szefa Zarządu II Sztabu Generalnego w latach 1957–1965. Jego pozycję w wojsku umacniała w latach 1959–1971 funkcja członka Komitetu Centralnego PZPR oraz posła na Sejm PRL. W okresie kierowania systemem OTK przez Korczyńskiego trwały przygotowania do dynamicznej rozbudowy absurdalnego systemu batalionów OT w kilkuset powiatach.

Od 1963 r. znaczący wpływ na funkcjonowanie systemu OTK zaczął wywierać gen. bryg. Bolesław Chocha, który objął funkcję szefa Zarządu III (operacyjnego OTK) Sztabu Generalnego. Był on bardzo inteligentny, świetnie wykształcony, o dużym doświadczeniu wojskowym, uczestnikiem walk frontowych, później dowódcą na szczeblach taktycznych i wykładowcą akademickim. W istocie rzeczy jako pierwszy w Polsce opisał kompleksowo kształt, organizację i działanie systemu obrony terytorialnej kraju w warunkach zagrożenia wojną termojądrową. Opisany przez niego model wojsk OTK przetrwał z niewielkimi zmianami do 1989 r.

Po zorganizowaniu wojsk OTK wpływ na ich kształt miały przede wszystkim osoby pełniące kierownicze funkcje w systemie (tabela 1. s. 84).

³⁰ Grzegorz Korczyński (1915–1971), generał broni WP, nie miał głębszego wykształcenia wojskowego, choć w 1961 r. w trybie zaocznym ukończył Akademię Sztabu Generalnego. Alkoholik. Urodził się w 1915 r. w Warszawie jako Stefan Kilanowicz. Nazwisko, którym posługiwał się do końca życia, było partyzanckim pseudonimem z okresu wojny. W połowie lat 30. zaangażował się w działalność skrajnie lewicowych ugrupowań politycznych. Na apel Komunistycznej Partii Polski wyjechał do Hiszpanii, gdzie w składzie wojsk republikańskich walczył do stycznia 1939 r., później internowany we Francji. Po krótkim epizodzie związanym z francuskim ruchem oporu, wrócił do kraju, gdzie związał się z Gwardią Ludową. W czasie działań na Lubelszczyźnie oddział jego dopuścił się zbrodni na Żydach, żołnierzach podziemia oraz komunistycznych współtowarzyszach walki. Po wojnie organizator Milicji Obywatelskiej na Lubelszczyźnie, szybko przeniesiony do aparatu bezpieczeństwa, w którym zrobił błyskawiczną karierę (w 1946 r. został pomocnikiem ministra Bezpieczeństwa Publicznego i mianowany generałem). W 1948 r. przeniesiony do WP, a rok później zwolniony do rezerwy w związku z oskarżeniem o „odchylenie prawnicowo-nacjonalistyczne”. Oskarżony o zbrodnię wobec żołnierzy GL, skazany w 1954 r. na dożywotnie więzienie, na podstawie amnestii wyrok był stopniowo łagodzony, a 3 maja 1956 r. zwolniony z więzienia. W listopadzie 1956 r. ponownie powołany do wojska i wyznaczony na stanowisko szefa Zarządu II (rozpoznawczego) Sztabu Generalnego, które zajmował do 1965 r., a więc do chwili mianowania go Głównym Inspektorem Obrony Terytorialnej Kraju. Współodpowiedzialny za masakrę robotników Wybrzeża w 1970 r., zdymisjonowany z początkiem 1971 r. Zmarł na placówce w Algierii jako ambasador PRL. P. Gontarczyk, *Z genealogii elit PZPR. Przypadek Stefana Kilanowicza vel Grzegorza Korczyńskiego*, „Glaukopis” 2003, nr 1, s. 214-229.

Organizacja systemu Obrony Terytorialnej Kraju

Podział wojsk na siły operacyjne wydzielane na potrzeby Układu Warszawskiego i siły obrony terytorialnej kraju nastąpił z dniem 1 stycznia 1961 r.³¹ Układ OTK został zdeterminowany przez jego zadania, określone przez Komitet Obrony Kraju (KOK), które obejmowały wiele różnorodnych działań realizowanych przez wszystkie rodzaje broni. Do podstawowych zadań wojsk OTK należało:

- Obrona przed środkami napadu powietrznego (samolotami i pociskami raketowymi) atakującymi cele na terytorium kraju, przy wykorzystaniu środków obrony przeciwlotniczej będącej w dyspozycji Wojsk Obrony Powietrznej Kraju oraz innych rodzajów wojsk wchodzących w skład systemu OTK.
- Walka z desantami powietrznymi zrzuconymi na terytorium państwa przez niszczenie ich w trakcie przelotu środkami przeciwlotniczymi OPK oraz przez wojska obrony wewnętrznej, jednostki obrony terytorialnej (OT), oddziały zapasowe i szkolne.
- Niszczenie desantów morskich w trakcie podejścia do desantowania przez jednostki OT obrony wybrzeża, czyli artylerię nadbrzeżną, stawiace min i lotnictwo Marynarki Wojennej oraz likwidację sił desantowych na lądzie przez wojska obrony wewnętrznej, jednostki OT oraz siły obrony wybrzeża.
- Zwalczanie grup dywersyjno-rozpoznawczych przez wojska obrony wewnętrznej, jednostki obrony terytorialnej (OT), oddziały zapasowe i szkolne we współdziałaniu z siłami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.
- Organizacja i zabezpieczenie funkcjonowania organów władz państwowych i politycznych przez jednostki wojsk obrony wewnętrznej, w tym przeniesienie ich na polowe stanowiska kierowania dla KOK i wojewódzkich komitetów obrony.
- Obrona ważnych obiektów gospodarczych i komunikacyjnych przez wojska OT i WOW wspólnie z siłami milicyjnymi oddziałami samoobrony (od 1973 r. zmilitaryzowanych jednostek Obrony Cywilnej).
- Zabezpieczenie przegrupowania wojsk operacyjnych własnych i sojusznicznych przez terytorium kraju przez utrzymanie przejezdności szlaków kolejowych i dróg, mostów oraz budowę przepraw zapasowych przez jednostki pontonowe.
- Współdziałanie w akcjach awaryjno-ratunkowych po uderzeniach bronią masowego rażenia przez realizację zabiegów specjalnych przez jednostki obrony przeciwchemicznej OTK.

³¹ S. Sadowski, op. cit., s. 400.

- Wspieranie sił porządkowo-milicyjnych przez wojska lądowe OTK w utrzymaniu porządku publicznego w rejonach objętych ewakuacją i rejonach objętych zniszczeniami bronią masowego rażenia.
- Udział w pracach na rzecz gospodarki narodowej oraz likwidacji klęsk żywiołowych w okresie pokoju³².

Według wstępnych założeń z 1959 r., w skład wojsk OTK miały wchodzić: wojska obrony powietrznej kraju, wojska Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW), wojska ochrony pogranicza oraz jednostki zapasowe i szkolne. Ogółem w czasie wojny miały się one składać z 18 brygad (w tym 16 brygad KBW i dwie brygady inżynieryjne) oraz 47 pułków (z tego trzy pułki zmechanizowane KBW, dziewięć pułków inżynieryjno-technicznych, 35 pułków zapasowych i szkolnych), podporządkowanych dowództwom okręgów wojskowych. Zakładano, że w czasie pokoju ich liczebność będzie wynosić około 154 tys. żołnierzy, natomiast w czasie wojny – 673 tys. żołnierzy³³. W następnych latach założenie to będzie ulegało systematycznej redukcji liczbowej oraz przekształceniom funkcjonalnym, z których najważniejszym będzie wyłączenie z systemu wojsk obrony powietrznej kraju.

System OTK miał charakter dwuwarstwowy: militarny i cywilny. W warstwie militarnej znalazła się część sił zbrojnych niewchodząca w skład frontu, w tym siły Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, przeformowane w 1968 r. na Wojska Obrony Wewnętrznej oraz akademie wojskowe i szkoły oficerskie, część sił WOP i inne mniejsze). W jej skład włączono także, organizowane od 1963 r., jednostki obrony terytorialnej (pułki i samodzielne bataliony, z czasem nawet brygady OT i wyspecjalizowane jednostki przeprawowo-mostowe, drogowe i kolejowe) oraz struktury kierowania obroną terytorialną w postaci: wojewódzkich, powiatowych i miejskich sztabów wojskowych. Sztaby te wspomagały działalność cywilnych ogniw obrony, którymi były wojewódzkie (powiatowe, miejskie) komitety obrony. W systemie OTK znalazły się początkowo ogniwa obrony powietrznej kraju, przekształcone w 1962 r. w samodzielny, podległy bezpośrednio ministrowi obrony narodowej rodzaj sił zbrojnych pod nazwą Wojska Obrony Powietrznej Kraju (WOPK)³⁴.

W 1966 r. w skład OTK zostały włączone wybrane jednostki Marynarki Wojennej oraz wszystkie jednostki, urządzenia i instytucje wojskowe niewchodzące

³² Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW) 1806/92/3, k. 196-197, *Uchwała Komitetu Obrony Kraju z 16.11.1962 r. w sprawie przygotowania terytorium kraju*, Archiwum Wojskowe w Toruniu (AWT), 4/66/8, k. 60-62, *Notatka służbowa w sprawie działalności dowództwa Pomorskiego Okręgu Wojskowego w zakresie obrony terytorium kraju*; J. Kajetanowicz, *Wojska Obrony Terytorialnej Kraju w systemie bezpieczeństwa Polski w latach 1959-1989*, „Poligon” 2013, nr 2, s. 5.

³³ J. Kajetanowicz, op. cit., s. 4.

³⁴ T. Kmiecik, *Polskie lotnictwo wojskowe 1945-1962*, Warszawa 2001, s. 189.

w skład wojsk operacyjnych, a więc stacjonarne składy, magazyny, warsztaty, ogniwa służby zdrowia, garnizonowe i inne³⁵.

W warstwie cywilnej, zwanej też układem pozamilitarnym, znalazły się niemal wszystkie struktury organizacyjne państwa, poczynając od władz naczelnych po gminne i „obronnie zorganizowane społeczeństwo”. Część cywilną w OTK ostatecznie wyodrębniono w 1965 r. Ważną rolę w tym systemie odrywała podległa w latach 1951–1964 ministerstwu spraw wewnętrznych Terenowa Obrona Przeciwlotnicza (TOPL), której cele, program działania i zadania pasowały do funkcji, które przewidywano dla obrony terytorialnej kraju. Występowało w niej bowiem wiele służb specjalistycznych, jak na przykład: łączności, medyczno-sanitarna, ratownictwa technicznego, radiologiczna, odkażania i dezaktywacji, energetyczna, przeciwpożarowa, weterynaryjna, na których bazie można było utworzyć formacje obrony przed skutkami broni masowego rażenia³⁶. W kwietniu 1964 r. Rada Ministrów PRL wyłączyła TOPL ze składu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i podporządkowała ją ministrowi obrony narodowej. Następnie system TOPL został podporządkowany bezpośrednio szefowi Sztabu Generalnego, komendy wojewódzkie TOPL weszły w skład wojewódzkich sztabów wojskowych, zaś komendy powiatowe i miejskie TOPL stały się zawiązkami powiatowych i miejskich sztabów wojskowych³⁷. W połowie lat 60. TOPL podlegała nieustannym zmianom, by ostatecznie w grudniu 1965 r. przekształcić się w Powszechną Samoobronę (PS), na czele z inspektoratem. W 1973 r. powszechna samoobrona została przekształcona w Obronę Cywilną (OC)³⁸.

W 1975 r. nastąpiło głębokie przekształcenie systemu OTK spowodowane reformą administracji państwowej i związaną z nią zmianą podziału administracyjnego państwa, polegającą na zwiększeniu liczby województw do 49 i likwidacji powiatów. Skutkowało to przeniesieniem większości zagadnień związanych z planowaniem obronnym państwa na szczebel centralny oraz okręgów wojskowych, przy jednoczesnym ograniczeniu roli wojewódzkich sztabów wojskowych i cywilnych organów administracji wojewódzkiej. Rozpoczęto także proces likwidacji powiatowych batalionów OT oraz doskonalenie organizacyjne pozostałych ogniw OT. W sumie pod koniec lat 70. stosunek władz państwowych do OTK uległ istotnemu przewartościowaniu. Odchodzono stopniowo od jej strukturalnego pojmowania, eksponowano zaś funkcje rzeczowe OTK jako kompleks zadań obronnych realizowanych przez określone struktury państwa.

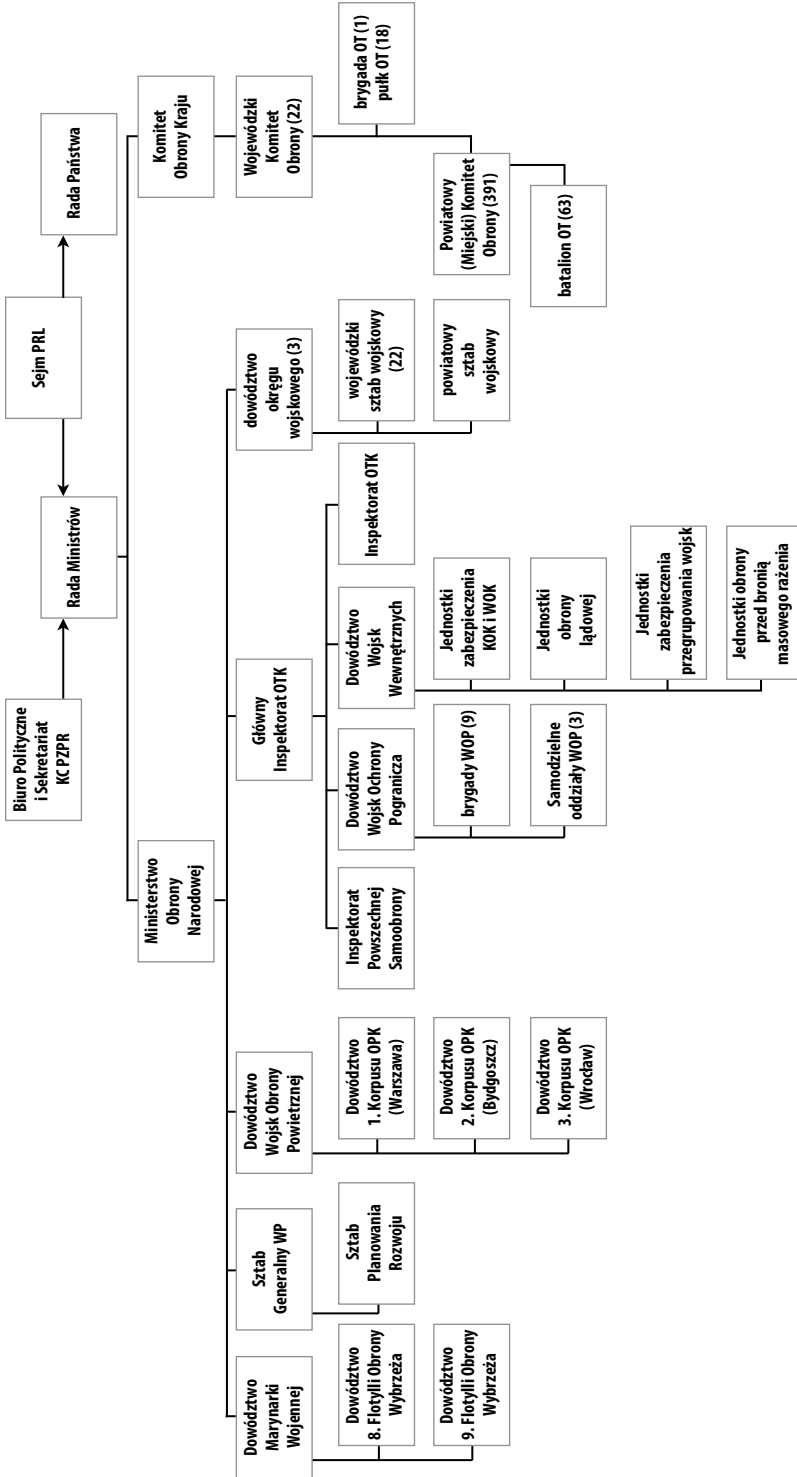
³⁵ AWT, 44/68/1, k. 72, *Meldunek o stanie bojowym POW z 1 stycznia 1966 r.*

³⁶ Ustawa z dnia 26 lutego 1951 r. o terenowej obronie przeciwlotniczej, DzU 1951, nr 14, poz. 109.

³⁷ AWT, 81/68/5, k. 37; *Informacja o rozwoju wojewódzkich i powiatowych sztabów wojskowych oraz sił układu terytorialnego na posiedzeniu Rady Wojkowej POW 6 listopada 1964 r.*

³⁸ Uchwała nr 111/73 Rada Ministrów z 18 maja 1973 r. o powołaniu do życia obrony cywilnej.

Rys. 1. System dowodzenia obrony terytorialnej kraju w 1966 r.

Źródło: Opracowanie własne

Wraz z uznaniem, iż istniejący system organizacyjny sił zbrojnych wymaga podziału na dwie różne funkcjonalnie części pojawił się problem, jak winien być zorganizowany system dowodzenia WP. Najbardziej logicznym modelem było utworzenie dwóch odrębnych pionów dowodzenia – operacyjnego i obrony terytorialnej kraju. Jednak takie rozwiązanie byłoby korzystne z punktu widzenia funkcjonalności, ale wymagałoby zatrudnienia znacznej liczby osób, które w czasie pokoju byłyby stosunkowo słabo wykorzystane, stąd też przyjęto rozwiązanie, które łączyło w czasie pokoju dowództwa operacyjne i OTK w jeden system. W czasie wojny po mobilizacyjnym rozwinięciu powstawały odrębne pionowe dowodzenia.

Model kierowania obronnością, który z różnymi zmianami niepodważającymi jego sensu przetrwał do 1990 r., rozpoczęto kształtować w 1959 r., kiedy to na mocy Uchwały Rady Ministrów PRL z 18 lutego 1959 r. powołano do życia Komitet Obrony Kraju, który miał koordynować działania systemu obrony kraju, a zwłaszcza doprowadzić do pełnej symbiozy układu militarnego i pozamilitarnego³⁹. Geneza i funkcjonowanie KOK zostały precyzyjnie opisane w cytowanej już pracy L. Kowalskiego. Generalnie można przyjąć, że KOK był ogniwem politycznym, które koordynowało działania instytucji państwowych (cywilnych i wojskowych) w zakresie obronności państwa. Jednak jego praktyczny wpływ na dowodzenia wojskami był znikomy, gdyż określał on ogólne kierunki rozwoju i funkcjonowania sił zbrojnych, koncentrując się na pozamilitarnej części systemu obronnego państwa. Swoistą ciekawostką był fakt, że główne ogniwo intelektualne i zarządzania KOK, czyli sekretariat, zostało usytuowane w Sztapie Generalnym WP, a tym samym cały model pozamilitarnego systemu obronnego tworzony był przez wojskowych, ze wszystkimi tego zaletami i wadami⁴⁰.

Od 1959 do 1962 r. obsługę organizacyjną KOK prowadziło Biuro Prawne MON pod kierunkiem płk. Edwarda Boratyńskiego, a sprawami pozamilitarnymi systemu obronnego państwa zajmował się Oddział OTK Zarządu I Operacyjnego Sztabu Generalnego WP. W 1963 r. w Zarządzie I zorganizowano Wydział Ogólny KOK, Biuro Działów KOK, które wraz z Oddziałem OTK tworzyły Pion Obrony Terytorium Kraju Zarządu I, na czele którego znalazł się gen. bryg. Bolesław Chocha. W 1963 r. pion ten wyłączono z Zarządu I i na tej bazie utworzono Zarząd III OTK SG WP. W 1967 r. zarząd przekształcono w Sztab Planowania Rozwoju Obronnego Kraju, a w 1969 r. w sekretariat KOK. Sekretariat został wyłączony ze Sztabu Generalnego i podporządkowany sekretarzowi KOK – Głównemu Inspektorowi OTK⁴¹.

³⁹ L. Kowalski, *Komitet Obrony Kraju...*, s. 26.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 38-50.

⁴¹ *Ibidem*, s. 41.

Ogólne kierownictwo nad systemem OTK sprawował minister obrony narodowej, którego pomocnikiem w tym zakresie był od 1968 r. Główny Inspektor OTK oraz w pewnym zakresie dowódcy okręgów wojskowych i Marynarki Wojennej. Za obronę powietrzną kraju odpowiadał od 1962 r. dowódca Wojsk Obrony Powietrznej Kraju – nowego rodzaju broni w WP.

W 1966 r. Głównemu Inspektorowi OTK podlegały:

- Inspektorat Powszechnej Samoobrony, który w 1973 r. przekształcono w Inspektorat Obrony Cywilnej,
- Dowództwo Wojsk Wewnętrznych kierujące zespołem jednostek WOW; organ ten został zlikwidowany w 1976 r., a jego jednostki podporządkowano bezpośrednio dowództwom okręgów wojskowych, największa grupa tych jednostek stacjonowała na terenie Warszawskiego OW, w związku z czym w jego dowództwie utworzono stanowisko zastępcy dowódcy OW ds. wojsk wewnętrznych,
- Dowództwo (Szefostwo) WOP wraz z podległymi jednostkami w latach 1965–1971.

Poza bezpośrednim podporządkowaniem Głównemu Inspektorowi OTK pozostały siły obrony terytorialnej oraz wszelkie jednostki logistyczne, służba zdrowia oraz administracja wojskowa, które podlegały dowódcom okręgów wojskowych i dowódcy Marynarki Wojennej. Już w 1961 r. w dowództwach okręgów utworzono stanowisko zastępcy dowódcy OW ds. obrony terytorialnej kraju, który sprawował ogólny nadzór i koordynował działania systemu OTK. Przełożonymi poszczególnych jednostek wojskowych pozostawali szefowie rodzajów wojsk i służb okręgu. Oficerowie ci przewidziani byli do kierowania okręgami wojskowymi w czasie wojny. W sztabach OW utworzono oddział operacyjno-rozpoznawczy OTK, jako ogniwo wspomagające dowódcę w kierowaniu systemem OTK na terenie kraju⁴². W połowie 1964 r. zmieniono strukturę kierowania systemem terytorialnym w okręgach poprzez przypisanie poszczególnych stanowisk dowództwa OW do zadań związanych z wojskami operacyjnymi i OTK. W ten sposób stworzono mechanizm pozwalający w szybki i efektywny sposób przygotowanie dowództwa okręgu czasu pokoju do realizacji zadań wojennych dowództwa armii polowej oraz dowództwa okręgu wojskowego czasu wojny⁴³. Ten system organizacyjny dowództwa okręgu obowiązywał do 1989 r.

⁴² AWT, 321/65/2, k. 162; Rozkaz dowódcy POW nr 0098/org. w sprawie powołania oddziału operacyjno-rozpoznawczego OTK.

⁴³ Tamże, 42/68/1, k. 115; Sprawozdanie z wdrożenia nowego etatu okręgu wojskowego z 30 czerwca 1964 r.

Tabela 1. Kierownicze kadry systemu obrony terytorialnej kraju w latach 1962–1989

Stanowisko	Stopień, imię i nazwisko	Okres pełnienia funkcji
Przewodniczący Komitetu Obrony Kraju	premier Józef Cyrankiewicz	1959–1970
	premier Piotr Jaroszewicz	1971–1980
	premier Edward Babiuch	1980
	premier Józef Pieńkowski	1980
	gen. armii Wojciech Jaruzelski	1981–1989
Szef Sztabu Generalnego – sekretarz KOK	gen. broni Jerzy Bordziłowski	1959–1965
	gen. dyw. Wojciech Jaruzelski	1965–1968
Główny Inspektor Obrony Terytorialnej Kraju – sekretarz KOK (od 1973 r. szef Obrony Cywilnej)	gen. broni Grzegorz Korczyński	1968–1971
	gen. broni Tadeusz Tuczapski	1971–1986
	gen. broni Jerzy Skalski	1986–1989
Dowódca Wojsk Obrony Powietrznej Kraju	gen. dyw. pil. Czesław Mankiewicz	1962–1967
	gen. dyw. pil. Roman Paszkiewicz	1967–1976
	gen. broni Longin Łozowiecki	1977–1990
Szef Zarządu Operacyjnego OTK Sztabu Generalnego (od 1966 – szef Sztabu Planowania Rozwoju Obronnego Kraju, a od 1969 r. szef Sekretariatu KOK)	gen. bryg. Bolesław Chocha	1964–1965
	gen. bryg. Józef Dzipanow	1965–1971
	gen. bryg. Mieczysław Dębicki	1971–1983
	gen. bryg. Stanisław Wytyczak	1983–1987
	gen. bryg. Leon Sulima	1987–1989
	gen. bryg. Zenon Andrzej Poznański	1989
I Zastępca Głównego Inspektora Obrony Terytorialnej (od 1972 Szef Inspektoratu Obrony Terytorialnej i Wojsk Obrony Wewnętrznej)	gen. bryg. Tadeusz Hupałowski	1965–1968
	gen. Bronisław Kuriata	1968–1971
	gen. dyw. Zbigniew Zieleniewski	1972–1983
	gen. bryg. Jan Światowiec	1983–1986
	gen. bryg. Mieczysław Dębicki	1986–1989
Szef Inspektoratu Powszechnej Samoobrony (od 1973 r. Obrony Cywilnej)	gen. bryg. Aleksander Cesarski	1965–1968
	gen. bryg. Artur Jastrzębski	1968–1972
	gen. bryg. Tadeusz Sroczyński	1972–1976
	gen. dyw. Józef Cwetsch	1976–1988
Szef Wojsk Obrony Wewnętrznej (od. 1972 Dowódca WOWewn.)	gen. bryg. Bronisław Kuriata	1966
	gen. bryg. Stefan Szymański	1967–1970
	gen. bryg. Waclaw Czyżewski	1970–1973
	gen. bryg. Stanisław Kruczek	1974–1976

Zastępca dowódcy ds. Wojsk Wewnętrznych Warszawskiego Okręgu Wojskowego	gen. bryg. Stanisław Kruczek	1980–1989
Zastępca dowódcy ds. OTK Warszawskiego Okręgu Wojskowego	n/n	1962–1965
	gen. bryg. Aleksander Jankowski	1965–1970
	gen. bryg. Józef Dziapanow	1970–1975
	gen. bryg. Tadeusz Sroczyński	1976–1980
	gen. bryg. Stanisław Kruczek	1976–1980
	gen. bryg. Kazimierz Bogdanowicz	1983–1984
	gen. bryg. Jerzy Jarosz	1984–1989
Zastępca dowódcy ds. OTK Pomorskiego Okręgu Wojskowego	gen. bryg. Aleksander Jankowski	1962–1965
	gen. bryg. Józef Stebelski	1965
	gen. bryg. Józef Kolasa	1966–1979
	gen. bryg. Franciszek Kamiński	1979–1984
	gen. bryg. Zdzisław Ostrowski	1984–1989
Zastępca dowódcy ds. OTK Śląskiego Okręgu Wojskowego	gen. bryg. Mieczysław Mazur	1962–1975
	gen. bryg. Józef Petruk	1975–1986
	gen. bryg. Antoni Skibiński	1986–1989
Dowódca Wojsk Ochrony Pogranicza	gen. bryg. Eugeniusz Dostojewski	1958–1965
	gen. bryg. Józef Waluk (p.o.)	1965
	gen. bryg. Mieczysław Dębicki	1965–1971
	gen. dyw. Czesław Stopiński	1971–1983
	gen. dyw. Feliks Stramik	1983–1990
Zastępca dowódcy Marynarki Wojennej ds. obrony wybrzeża	gen. bryg. Józef Sobiesiak	1963–1968
	gen. bryg. Henryk Rzepkowski	1968–1983

Źródło: opracowanie własne

Jednostki obrony terytorialnej zostały podporządkowane terytorialnym sztabom wojskowym: pułki OT – wojewódzkim, a bataliony OT – powiatowym (miejskim). Wojewódzkie sztaby wojskowe powołano na podstawie Uchwały KOK nr 093/oper. z 20 listopada 1962 r., która zakładała utworzenie na szczeblu województw, wojewódzkich sztabów wojskowych, a sztabów powiatowych w powiatowych, miastach na prawie powiatu i dzielnicach miast na prawach województw⁴⁴. W skład osiemnastu sztabów wojewódzkich w latach 1962–1965 włączono

⁴⁴ R. Szandrocho, *90 lat terenowych ogniw administracji wojskowej w Polsce*, Wrocław 2011, s. 141.

wojskowe komendy wojewódzkie oraz wojewódzkie komendy terenowej obrony przeciwlotniczej, w efekcie czego powstały terenowe organy kierowania obroną województwa odpowiedzialne za:

- współdziałanie z terenowym aparatem administracyjnym na rzecz obronnego przygotowania społeczeństwa, wespół z cywilnym wojewódzkim komitetem obrony,
- planistyczno-organizacyjne przygotowanie wykorzystania rezerw gospodarki narodowej na potrzeby sił zbrojnych,
- planowanie działań obronnych w wymiarze terytorialnym,
- nadzór nad funkcjonowaniem powiatowych sztabów wojskowych i jednostek obrony terytorialnej oraz szkoleniem poborowych w systemie terytorialnym⁴⁵.

Podobne zadania, poszerzone o całokształt działań z zakresu zarządzania rezerwami osobowymi, na obszarze powiatu realizowały powiatowe sztaby wojskowe, w zdecydowanej większości powołane na bazie powiatowych komend TOPL oraz wojskowych komend rejonowych. Ogółem w latach 1966–1969 utworzono 287 powiatowych (dzielnicowych, miejskich) sztabów wojskowych⁴⁶.

Nowy układ organizacyjny terenowych sztabów wojskowych przetrwał stosunkowo krótko, gdyż wraz ze zmianą podziału terytorialnego kraju w 1975 r. w nowych województwach utworzono 49 wojewódzkich sztabów wojskowych oraz zlikwidowano wszystkie powiatowe sztaby, na bazie których powstało 135 wojskowych komend uzupełnień⁴⁷. Efektem tych zmian było przeniesienie części kompetencji z poziomu województwa na poziom okręgu wojskowego, który stał się podstawowym ogniwem dowodzenia systemem wojsk terytorialnych.

System dowodzenia siłami OTK odzwierciedlał jego zadania, na które przeznaczono określone siły i środki. Z Wojsk Lądowych w skład systemu OTK wydzielono wojska obrony wewnętrznej, wojska drogowo-kolejowe, Wojska Ochrony Pogranicza, jednostki obrony lądowej, szkolne i zapasowe. Największą wartość bojową reprezentowały wojska KBW, w skład których w 1965 r. wchodziły: cztery brygady, osiem pułków⁴⁸, pułk pancerny, pułk i trzy bataliony pontonowo-mostowe, pięć batalionów inżynieryjnych oraz jednostki zabezpieczenia i szkol-

⁴⁵ Ibidem, s. 141.

⁴⁶ Ibidem, s. 144.

⁴⁷ Ibidem, s. 146-147.

⁴⁸ W skład standardowego pułku zmechanizowanego Wojsk Obrony Wewnętrznej wchodziły: dowództwo i sztab, batalion piechoty zmotoryzowanej (trzy kompanie piechoty zmot. i kompania wsparcia), batalion czołgów, batalion szkolny, bateria moździerzy 120 mm, bateria przeciwpancerna (armaty 85 mm D-44), bateria przeciwlotnicza, kompania saperów, kompania łączności, kompania regulacji ruchu, kompania zaopatrzenia, pluton chemiczny. S. Sadowski, *Pomorski Okręg Wojskowy w latach 1945–1980...*, s. 400.

ne⁴⁹. W 1966 r. jednostki KBW przekazano z ministerstwa spraw wewnętrznych do MON i na ich bazie utworzono Wojska Obrony Wewnętrznej. Wyodrębniono z nich cztery grupy jednostek Wojsk Obrony Wewnętrznej: zabezpieczenia Komitetu Obrony Kraju i Wojewódzkich Komitetów Obrony (jednostki ochrony i łączności), obrony lądowej terytorium kraju (do zwalczania desantów i grup dywersyjnych przeciwnika), zabezpieczenia przegrupowania wojsk operacyjnych własnych i sojusznicznych przez terytorium Polski (jednostki pontonowo-mostowe i regulacji ruchu) oraz jednostki obrony przed bronią masowego rażenia (do likwidacji skażeń promieniotwórczych i chemicznych)⁵⁰. Jednostki te w czasie wojny podlegały mobilizacyjnemu rozwinięciu lub uzupełnieniu. Należy podkreślić, że wymienione jednostki systemu OTK były jedynymi, które dysponowały ciężkim sprzętem bojowym, w tym 241 czołgami, 24 85-milimetrowymi armatami przeciwpancernymi D-44, 24 120-milimetrowymi moździerzami i in. Skład WOW do 1989 r. podlegał różnym zmianom, ale ich ogólny schemat pozostawał niezmienny, aczkolwiek już pod koniec lat 60. jednostki pontonowe zostały podporządkowane bezpośrednio dowództwom okręgów wojskowych, stając się częścią wojsk inżynieryjnych.

Krótko, bo w latach 1965–1971 w skład systemu OTK weszły Wojska Ochrony Pogranicza⁵¹, składające się w tym okresie z dziewięciu brygad (3., 4., 5., 8., 9.,

⁴⁹ Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego powołano w 1945 r. do walki z polskim podziemiem zbrojnym, ukraińskimi organizacjami nacjonalistycznymi oraz do zapewnienia ładu i porządku publicznego na terytorium kraju. Wojska KBW zabezpieczały także ochronę władz państwowych, ważniejszych obiektów przemysłowych i szlaków komunikacyjnych. Od 1955 r. jednostki korpusu koncentrowały się na obronie militarnej obszaru krajowego. Szerzej: M. Jaworski, *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego 1945–1965*, Warszawa 1986.

⁵⁰ W 1975 r. w skład WOWewn. wchodziły: jednostki zabezpieczenia Komitetu Obrony Kraju i wojewódzkich komitetów obrony (1. Mazowiecka Brygada w Górze Kalwarii, 2. Podlaska Brygada w Białymstoku, 5. Podhalańska Brygada Ziemi Krakowskiej w Krakowie, 8. pułk w Łodzi, 14. pułk, później 14. Brygada w Olsztynie, 20. pułk łączności, później 20. Brygada Łączności Ziemi Kieleckiej w Kielcach, 2. Podlaski pułk łączności w Białymstoku, batalion radiolokacyjny, cztery bataliony łączności oraz siedemnaście kompanii łączności); jednostki obrony lądowej (3. Lubelski pułk w Lublinie, 10. Wielkopolski pułk w Poznaniu, 13. Kaszubski pułk w Gdańsku, 15. pułk w Prudniku); jednostki zabezpieczenia przegrupowania wojsk (7. pułk pontonowy w Dębliźnie, 9. Pomorski pułk pontonowy w Chełmnie Pomorskim, 10. pułk pontonowy w Rawiczu, 12. pułk pontonowy w Szczecinie); jednostki obrony przed bronią masowego rażenia (2. batalion inżynieryjny w Czerwonym Borze, 4. batalion inżynieryjny w Rzeszowie, 6. batalion inżynieryjny w Lublińcu). Opracowanie na podstawie meldunków o stanie bojowym WP z 1 stycznia 1976 r.

⁵¹ Wojska Ochrony Pogranicza były wyspecjalizowanymi siłami przeznaczonymi do ochrony granicy państwowej, powstałymi w 1945 r. na wzór radzieckich formacji granicznych. W latach 1946–1965 i 1971–1989 formacje te podlegały resortowi bezpieczeństwa publicznego lub ministerstwu spraw wewnętrznych. Szerzej: H. Dominiczak, *Zarys historii Wojsk Ochrony Pogranicza 1945–1985*, Warszawa 1985; H. Łach, *System ochrony polskiej granicy państwowej*, Olsztyn 2013.

12., 15., i 26.) oraz trzech samodzielnych oddziałów WOP (19., 22., 23.). Formacje te w okresie pokoju służyły do ochrony granicy państwowej, a w czasie wojny po mobilizacyjnym rozwinięciu stanowiły rozmieszczone wzdłuż granicy państwowej znaczące uzupełnienie wojsk lądowych.

W 1965 r. w skład układu OTK zostały włączone wybrane jednostki Marynarki Wojennej przeznaczone do obrony wybrzeża, czyli 8. i 9. Flotylla Obrony Wybrzeża, w skład których wchodziły jednostki pływające oraz siły lądowe, w tym artyleria nadbrzeża, saperzy, obrona przeciwlotnicza oraz porty i jednostki zabezpieczenia i zaopatrzenia⁵². Ponadto w skład systemu OTK weszły wszelkie stacjonarne instytucje, składy, magazyny, warsztaty, obiekty służby zdrowia, garnizony wojskowe wraz instytucjami obsługi, wojskowe akademie, szkoły, centra i ośrodki szkolenia wojsk, instytucje kulturalne oraz ogniwa sprawiedliwości⁵³.

Tabela 2. Skład organizacyjny Wojsk Obrony Powietrznej Kraju w latach 1970–1989

Rok	1. Korpus OPK	2. Korpus OPK	3. Korpus OPK
1970	1., 10., 13., plm 3. DA OPK 77. pa OPK 2. prdtech	11., 25., 26., 28. plm 4. i 26. BA OPK 32. pa OPK 12. i 13. prdtech	3., 38., 45., 62. plm 1. DA OPK 17., 18., 81. Pa OPK 17., 18. prdtech
1980	1., 10., plm 3. DA OPK 1. BRdtech	26., 28., 34. plm 4. i 26. BA OPK 2. BRdtech	11., 39., 62. plm 1. DA OPK 3 BRdtech
1989	1., 10., plm 3. DA OPK 1. BRdtech	28., 34. plm 4. i 26. BA OPK 2 BRdtech	11., 62. plm 1. DA OPK 3 BRdtech

Skróty stosowane w tabeli: plm – pułk lotnictwa myśliwskiego, DA OPL – Dywizja Artylerii Obrony Powietrznej Kraju, BA OPK – Brygada Artylerii Obrony Powietrznej Kraju, pa OPK – pułk artylerii Obrony Powietrznej Kraju, prdtech – pułk radiotechniczny, BRdtech – Brygada Radiotechniczna

Źródło: J. Kajetanowicz, *Wojska Obrony Terytorialnej Kraju w systemie bezpieczeństwa Polski...*, s. 11-12.

⁵² J. Kajetanowicz, *Wojska Obrony Terytorialnej Kraju w systemie bezpieczeństwa Polski...*, s. 12-13.

⁵³ Liczba tych instytucji była znacząca i tylko na terenie Pomorskiego Okręgu Wojskowego w 1975 r. liczyła 336 różnorodnych i różnej wielkości ogniwo wojskowych. S. Sadowski, *Struktury organizacyjne POW w latach 1919–2009*, [w:] *Pomorski Okręg Wojskowy w latach 1919–2009*, A.S. Kotowski, S. Sadowski (red.), Bydgoszcz 2009.

W systemie OTK początkowo znalazły się ogniwa obrony powietrznej kraju, przekształcone w 1962 r. w samodzielny, podległy bezpośrednio ministrowi obrony narodowej rodzaj sił zbrojnych pod nazwą Wojska Obrony Powietrznej Kraju (WOPK)⁵⁴. Mimo wyłączenia z systemu OTK, siły obrony powietrznej funkcjonalnie stanowiły element obrony terytorialnej kraju odpowiedzialny za ochronę przestrzeni powietrznej. Stacjonującemu w Warszawie dowództwu WOPK podlegały trzy korpusy (1. – Warszawa, 2. – Bydgoszcz i 3. – Wrocław), które składały się z czterech segmentów: lotniczego, ogniowego, rozpoznania przestrzeni powietrznej i logistycznego. Liczące kilkanaście tysięcy WOPK należały do najnowocześniejszych części WP, dysponując odrzutowymi samolotami myśliwskimi, znaczną liczbą początkowo artyleryjskich, a następnie raketowych środków przeciwlotniczych oraz rozbudowanym radioelektronicznym systemem rozpoznania przestrzeni powietrznej i naprowadzania środków ogniowych na cel (tabela 2).

Wojska obrony terytorialnej

Podstawą prawną tworzenia wojsk terytorialnych była Uchwała Komitetu Obrony Kraju z 16 listopada 1962 r. w sprawie przygotowania obrony terytorium kraju oraz Uchwała Rady Ministrów nr 164/63 z 4 maja 1963 r. o zasadach organizacji jednostek OT. W każdym województwie i mieście wydzielonym stopnia wojewódzkiego nakazano sformowanie po jednym pułku manewrowym, a w miastach na prawach powiatu i w powiatach po jednym batalionie OT. Plan przewidywał utworzenie od podstaw 330 jednostek. To absurdalne założenie nie zostało nigdy zrealizowane, choć intensywne rozbudowa jednostek OT trwała do 1970 r., do kiedy sformowano 86 jednostek – w tym jedną brygadę, 18 pułków i 67 batalionów⁵⁵.

Podstawowa jednostka OT – pułk – składała się z dowództwa, czterech-sześciu kompanii piechoty, kompanii specjalnej (pluton saperów, pluton łączności, pluton chemiczny) oraz plutonu zaopatrzenia. W kompanii piechoty znajdowały się trzy plutony piechoty i pluton ciężkich karabinów maszynowych. Ogółem liczebność pułków, podzielonych na trzy kategorie: A, B, C, wynosiła od 800 do 1200 żołnierzy. Natomiast bataliony OT tworzyło: dowództwo, dwie kompanie piechoty, kompania piechoty tzw. dochodząca, pluton gospodarczy, drużyna łączności. Batalion liczył od 250 do 400 żołnierzy. Kadre jednostek tworzyli oficerowie zawodowi i rezerwy, podoficerowie zasadniczej służby wojskowej oraz szeregowi przeznaczeni do służby w jednostkach obrony terytorialnej. Żołnierze ci byli zwykle

⁵⁴ T. Kmieciak, *Polskie lotnictwo wojskowe...*, s. 189.

⁵⁵ J. Kajetanowicz, *Wojska Obrony Terytorialnej Kraju...*, s. 6-7.

gorzej wykształceni i o niższych walorach intelektualnych niż osoby przeznaczone do służby w wojskach operacyjnych. Większość natomiast była sprawna i silna fizycznie⁵⁶.

W 1970 r. w skład wojsk terytorialnych wchodziły: Katowicka Brygada OT w Zabrze-Makoszowach, Warszawski Pułk OT w Ułężu, Pułk OT m.st. Warszawy w Warszawie, Białostocki Pułk OT w Ełku, Bydgoski Pułk OT w Grudziądzu, Gdański Pułk OT w Gdańsku, Kielecki Pułk OT w Kielcach, Koszaliński Pułk OT w Koszalinie, Krakowski Pułk OT w Krakowie, Lubelski Pułk OT w Radzynie Podlaskim, Łódzki Pułk OT w Wiśniowej Górze k. Łodzi, Pułk OT w Łodzi, Olsztyński Pułk OT w Biskupcu Reszelskim, Opolski Pułk OT w Opolu, Szczeciński Pułk OT w Szczecinie, Poznański Pułk OT w Gnieźnie, Wrocławski Pułk OT w Świdnicy, Rzeszowski Pułk OT w Przemyślu, Zielonogórski Pułk OT w Skwierzynie oraz 63 bataliony OT. W 1975 r. liczba jednostek OT uległa gwałtownemu ograniczeniu. Istniały wówczas: Katowicka Brygada OT, 18 pułków OT oraz już tylko siedem batalionów. W 1980 r. system oddziałów OT tworzyły Warszawska i Katowicka Brygada oraz 13 pułków, a w 1985 r. dwie powyższe brygady i osiem pułków⁵⁷. W sumie w latach 1971–1985 liczba jednostek OT uległa radykalnemu zmniejszeniu, a pozostałe przekształcono w wyspecjalizowane jednostki budowlane.

Wraz z decyzją o organizacji jednostek obrony terytorialnej przyjęto zasady odbywania służby w nowym rodzaju wojsk, z góry niejako zakładając, że trafią tam poborowi, którzy z różnych przyczyn nie zostali powołani do jednostek operacyjnych oraz formacji wymagających lepszego wykształcenia, a więc Marynarki Wojennej, Wojsk Obrony Powietrznej Kraju, Wojsk Ochrony Pogranicza czy Wojsk Obrony Wewnętrznej. Nowa forma odbywania zasadniczej służby wojskowej polegała na wywiązaniu się z tego obowiązku w ciągu trzech lat poprzez uczestnictwo w jednodniowych zajęciach szkoleniowych organizowanych w czasie wolnym od pracy oraz na obozie szkoleniowym trwającym 14 dni. Zgodnie z ustawą łączny czas zajęć jednodniowych w ciągu roku nie mógł przekroczyć 60 dni⁵⁸. Taki sposób służby pozwolił na powstanie batalionów piechoty OT organizowanych według trybu stacjonarnego oraz „dochodzącego”, w ramach którego żołnierze przychodzili tylko na szkolenie, a pozostałą część czasu spędzali

⁵⁶ S. Sadowski, *Pomorski Okręg Wojskowy w latach 1945–1980...*, s. 408-409.

⁵⁷ J. Kajetanowicz, *Wojska Obrony Terytorialnej Kraju...*, s. 8.

⁵⁸ Ustawa z dnia 28 marca 1963 r. *zmieniająca ustawę o powszechnym obowiązku wojskowym*, DzU 1963 nr 14 poz. 74; Rozporządzenie MON z 11 listopada 1963 r. *w sprawie powoływania poborowych i innych osób do służby wojskowej i zwalniania z tej służby*, DzU nr 53, poz. 90; Rozporządzenie Rady Ministrów z 28 marca 1963 r. *w sprawie służby wojskowej w systemie obrony terytorialnej*, DzU nr 14, poz. 75.

w domu. Służba w jednostkach dochodzących była niewątpliwie bardzo dogodna dla żołnierzy szkolonych w tym trybie, acz zasadniczo byli oni marnie przeszkoleni. Tryb „dochodzący” funkcjonował w batalionach OT, a tym samym wraz z ich likwidacją po 1975 r. przestał być stosowany.

Warto podkreślić, że istotą funkcjonowania jednostek OT była działalność szkoleniowo-produkcyjna ściśle związana z rejonem stacjonowania. Oprócz szkolenia wojskowego, prowadzono w tych jednostkach szkolenie specjalistyczno-zawodowe, podczas którego przygotowywano żołnierzy do zawodów robotniczych, m.in.: murarzy, betoniarzy, cieśli, operatorów maszyn budowlanych i drogowych. Dla potrzeb gospodarki narodowej żołnierze jednostek OT wykonywali prace budowlane, melioracyjne, budowali kolejowe linie trakcyjne i torowiska, drogi i mosty. Brali również udział w pracach rolnych na rzecz państwowych gospodarstw rolnych (prace żniwne i wykopkowe). Głównym celem szkolenia w jednostkach OT było wyszkolenie „żołnierza-robotnika”. Jednostki OT aktywnie udzielały pomocy ludności, biorąc m.in. udział w akcjach powodziowych, odśnieżania, likwidacji skutków awarii i katastrof⁵⁹.

Jednostki wojsk terytorialnych dosyć szybko okazały się wojskowo mało efektywne. W sprawozdaniach ze szkolenia wojsk OTK w 1968 r. znalazły się informacje o niskiej przydatności bojowej tych jednostek, słabego wyszkolenia, organizacji i doboru ludzi, a w efekcie domagano się zmniejszenia ich używania do prac w gospodarce narodowej i zintensyfikowania szkolenia bojowego. Niski poziom wyszkolenia rezerw osobowych jednostek OT zaowocował wnioskiem o przeniesieniem ich do rezerwy wyszkolonych rezerwistów z wojsk operacyjnych. Dostrzeżono także kwestię wysysania z wojsk operacyjnych przez jednostki OT młodych oficerów na stanowiska dowódców pododdziałów OT, co skutkowało brakami w obsadzie etatowej wojsk operacyjnych i utrzymywaniem w OT osób o nikłej przydatności zawodowej. Wielu oficerów broniło się przed przeniesieniem do jednostek OT obawiając się, iż będzie to kres ich kariery wojskowej. Uważali, że jest to kierowanie na boczny tor nawet wtedy, gdy wiązało się to z objęciem wyższego stanowiska służbowego⁶⁰.

Wydaje się, że jednostki OT nie wносиły zbyt wiele wartości do systemu obronno-państwa, szkoląc co najwyżej marną piechotę, to jednak odgrywały znaczącą rolę w życiu osobistym żołnierzy, stwarzając im możliwości do uzupełnienia podstawowego wykształcenia oraz zdobycia podstaw umiejętności zawodowych.

⁵⁹ AWT, 81/71/5, *Sprawozdanie dowódcy POW ze szkolenia wojsk obrony terytorialnej za rok 1968*, k. 7-8.

⁶⁰ *Ibidem*, k. 9-18.

* * *

Generalnie rzecz ujmując, wojska obrony terytorialnej kraju stanowiły w latach 1959–1989 ważny element systemu obronnego kraju. Możliwość atakowania w czasie wojny terytorium kraju, w tym zagrożenie użycia broni raketowo-jądrowej, atakami grup dywersyjno-rozpoznawczych, konieczność przegrupowania przez teren kraju wojsk operacyjnych własnych i sojuszniczych oraz ich zaopatrzenie we wszelkiego rodzaju środki walki i przeżycia uzasadniały konieczność powołania wyspecjalizowanego rodzaju oddziałów, zdolnych do przeciwstawienia się zagrożeniom i realizacji różnorodnych potrzeb wojsk operacyjnych. Szczególnie ważną rolę odgrywały ogniwa obrony powietrznej kraju, organizacji i ochrony wojennych stanowisk kierowania państwem, jednostki pontonowe, regulacji ruchu, wojsk wewnętrznych, obrony przed bronią jądrową i obrony wybrzeża morskiego. W grupie tych jednostek znalazły się także oddziały i pododdziały obrony terytorialnej, przeznaczone do wspomagania systemu obronnego jednostek administracyjnych państwa (województw i powiatów). Jednak przyjęty model ich organizacji i szkolenia spowodował, że powstały ogniwa mało efektywne militarnie, spełniające jednak ważną rolę społeczną, zwłaszcza wobec osób niedokształconych ogólnie i nieposiadających żadnych umiejętności zawodowych.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Wojskowe w Toruniu.

Informacja o rozwoju wojewódzkich i powiatowych sztabów wojskowych oraz sił układu terytorialnego na posiedzeniu Rady Wojkowej POW 6 listopada 1964 r.

Meldunki o stanie bojowym POW z lat 1961–1989.

Rozkazy organizacyjne dowódcy POW z lat 1961–1989.

Sprawozdania dowódcy POW ze szkolenia wojsk obrony terytorialnej za lata 1963–1975.

Centralne Archiwum Wojskowe: *Uchwały Komitetu Obrony Kraju.*

“Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact Oral History Interviews with Polish Generals”: *Rozmowa z generałem Tadeuszem Tuczapskim.*

Rozmowa prof. J. Poksińskiego i płk. S. Czmura z generałem Antonim Jasińskim.

Rozporządzenie MON z 11 listopada 1963 r. w sprawie powoływania poborowych i innych osób do służby wojskowej i zwalniania z tej służby, „Dziennik Ustaw” 1963, nr 53, poz. 90.

Rozporządzenie Rady Ministrów z 28 marca 1963 r. w sprawie służby wojskowej w systemie obrony terytorialnej, „Dziennik Ustaw” 1963, nr 14, poz. 75.

- Umowa o statusie prawnym wojsk radzieckich czasowo stacjonujących w Polsce z 17 grudnia 1956 r.*, „Dziennik Ustaw” z 1957, nr 29, poz. 127.
- Ustawa z dnia 26 lutego 1951 r. *o terenowej obronie przeciwlotniczej*, „Dziennik Ustaw” 1951, nr 14 poz. 109.
- Ustawa z dnia 28 marca 1963 r. *zmieniająca ustawę o powszechnym obowiązku wojskowym*, „Dziennik Ustaw” 1963, nr 14 poz. 74.
- Uzasadnienie do Ustawy o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw z projektami aktów wykonawczych*, „Druk sejmowy nr 966 z 28 października 2016”, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/druk.xsp?nr=966> [dostęp: 22.04.2017].

Opracowania

- Abółtowski S., *O niebezpieczeństwie lotniczym i obronie przeciwlotniczej kraju*, wyd. 3 popr. i uzup., Warszawa 1937.
- Ashmore E. B., *Obrona przeciwlotnicza*, (przetł. i wstępem zaopatrzył Marian Romeyko), Warszawa 1937.
- Banaszek T., *Kielecki Pułk Obrony Terytorialnej w latach 1963-1975*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2012, nr 4, 145-157.
- Banaszek T., *Obrona Terytorialna Kraju w województwie kieleckim (1963–1975). Organizacja i działalność*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2013, nr 2, s. 213-230;
- Bartel Z., *Pogadanki z obrony przeciwlotniczej*, Warszawa 1935.
- Baterie Artylerii Stałej*, „Morza, Statki i Okręty” 1998, nr 3.
- Burakowski T., Sala A., *Rakiety bojowe 1900–1970*, Warszawa 1974.
- Chocha B., *Obrona Terytorialna Kraju*, Warszawa, wyd. I: 1965.
- Ciesielski Cz., Pater W., Przybylski J., *Polska Marynarka Wojenna 1918–1980. Zarys dziejów*, Warszawa 1992.
- Civil Service in Wartime*, Leonard D. White (red.), Chicago 1945.
- Dentz H.F., *Comment se défendre contre les avions: Petit guide pratique? L'usage des troupes de toutes armes*, Paris 1928.
- Dominiczak H., *Zarys historii Wojsk Ochrony Pogranicza 1945–1985*. Warszawa 1985.
- Dupuy E. R., *Civilian Defense of the United States*, New York 1942.
- Dupuy E. R., *Civilians at War*, Washington 1944.
- Drzewiecki J., Pióro T., *Problemy rozwoju sztuki wojennej A.*, Warszawa 1956.
- Głuszko A. P., Markow L. K., Pilugin L. P., *Broń atomowa i obrona przeciwatomowa*, Warszawa 1959.
- Gilbert M., *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003.
- Ginowicz J., Kuśmierk Z., Peikert B., Stachula A., Walkowiak K., *60 lat Wojsk Radiotechnicznych. Zarys historii*, Warszawa 2011.
- Gontarczyk P., *Z genealogii elit PZPR. Przypadek Stefana Kilanowicza vel Grzegorza Korczyńskiego*, „Glaukopis” 2003, nr 1, s. 214-229.
- Hur vi försvarar vart land: en bok om Sveriges totalförsvar-Armen Marinen, Flygvapnet: frivilligförsvaret med Hemvärnet, Ebu-och Lotta-rÖrelsen m fl. De civila försvarsgrenarna*, t. 1 i 2, Gunnar Berggren (red.), Malmö 1959.

- Jacquot P. E., *Zagadnienia strategii Zachodu. Strategia peryferyjna a bomba atomowa*, Warszawa 1957.
- Jaworski M., *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrzznego 1945–1965*, Warszawa 1986.
- Jędrzejko M., Krogulski M. L., Paszkowski M., *Generalowie i admirałowie III Rzeczypospolitej, 1989–2002*, Warszawa 2002.
- Kajetanowicz J., *Wojska Lądowe Obrony Terytorialnej Kraju w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1959–1989*; „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2008, nr 4.
- Kajetanowicz J., *Wojska Obrony Terytorialnej Kraju w systemie bezpieczeństwa Polski w latach 1959–1989*, „Poligon” 2013, nr 2.
- Kajetanowicz J., *Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa państwa 1945–2010*, Częstochowa 2012.
- Kmieciak T., *Polskie lotnictwo wojskowe 1945–1962*, Warszawa 2001.
- Kowalik M., *Główne problemy obrony terytorialnej w państwach zachodnich*, Stara Miłosna 1974.
- Kowalik M., *Obrona terytorialna w niektórych europejskich państwach kapitalistycznych*, Warszawa 1973.
- Kowalski L., *Komitet Obrony Kraju (MON – PZPR – MSW)*, Warszawa 2011.
- Królikowski J., *Generalowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. I i II, Toruń 2010.
- Krótkie wiadomości z lotnictwa, OPL i OPGaz*, wyd. 5, Poznań 1933.
- Lambel de, *Considérations sur la défense des Etats d'après le système militaire actuel de l'Europe*, Paris 1824.
- Łach H., *System ochrony polskiej granicy państwowej*. Olsztyn 2013.
- Miksche F. O., *Uwaga: broń atomowa: niektóre problemy sztuki wojennej*, przedm. J. Gerhard, Warszawa 1958.
- Nalepa E., *Oddani partii Lenina i Stalina: czerwonarmiści w Wojsku Polskim 1943–1968*, Piotrków Trybunalski 2014.
- Orzechowski J., *Dowodzenie i sztaby*, t. 2: *Od schyłku XIX wieku do końca I wojny światowej*, Warszawa 1975.
- Pióro T., *Armia ze skazą*, Warszawa 1994.
- Polskie lotnictwo wojskowe 1945–2010: rozwój, organizacja, katastrofy lotnicze*, J. Zieliński (red.): Warszawa 2011.
- Probulski S., *Fizyczne podstawy broni jądrowej*, Warszawa 1961.
- Przybylski J., *Marynarka Wojenna PRL w latach 1956–1980: studium historyczno-wojskowe*, cz. 1-3, Gdynia 1988.
- Puchała F., *Budowa potencjału bojowego Wojska Polskiego 1945–1990. Obszary szpiegowskich działań*, Warszawa 2013.
- Sadowski S., *Pomorski Okręg Wojskowy w latach 1945–1981. Przemiany organizacyjne i modernizacja techniczna*, Toruń 1997.
- Sadowski S., *Struktury organizacyjne POW w latach 1919–2009*, [w:] *Pomorski Okręg Wojskowy w latach 1919–2009*, A. S. Kotowski, S. Sadowski (red.), Bydgoszcz 2009.
- Stachula A., Kuryś P., *Rozwój i doskonalenie Wojsk Obrony Powietrznej Kraju*, [w:] *Rozwój Ludowego Wojska Polskiego w latach 1956–1980*, dzieło 2, rozdz. 12, Warszawa 1986.
- Stachula A., *Powstanie i rozwój organizacyjny wojsk obrony powietrznej kraju w latach 1950–1980*, „Zeszyt Naukowy. Wyższa Oficerska Szkoła Radiotechniczna im. kpt. Sylwestra Bartosika – numer specjalny”, Jelenia Góra 1985.

- Stachula A., *Rozwój Wojsk Radiotechnicznych Wojsk Obrony Powietrznej Kraju (1950–1985)*, Jelenia Góra 1985.
- Strategia wojenna*, W. D. Sokołowski (red.), Warszawa 1964.
- Szandrocho R., *90 lat terenowych ogniw administracji wojskowej w Polsce*, Wrocław 2011.
- Szerłaż E., *Zbiór wiadomości z O [chrony] P [rzeciw] L [otniczej] i O [chrony] P [rzeciw] G [azowej] z uwzględnieniem zasad organizacji O [chrony] P [przeciw] L [otniczej]*, wyd. 2, Warszawa 1938.
- Sztybel T., Kiciński A., Jurecki M., *Podręcznik obrony przeciwlotniczej*, Warszawa 1936.
- Trubas M., *Płocki batalion obrony terytorialnej (1966–1972)*, „Notatki Płockie. Kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, 2016, nr 1, s. 10-19.